

सामान्यांची महती

नी. र. वऱ्हाडपाण्डे

“जगामध्ये लक्षावधि पुस्तके आहेत. त्यांतलीं बहुतेक एखाद्या आवृत्तीनंतर अन्तर्धान पावून एखाद्या जुनाट ग्रंथालयांत, कुठल्या तरी कोपऱ्यांत इतर तसल्याच पुस्तकांच्या ढिगाखाली पडून राहतात. या नांवाचे पुस्तक कुणी लिहिले होते हे कुणाच्या स्मरणांतही राहत नाही. अशाच हजारों पुस्तकांमध्ये तू लिहिलेले साहित्य कुठे तरी पडून राहणार आहे, मग साहित्यनिर्मिति करण्यासाठी तुझा एवढा अट्टाहास कां ?” असा माझा एक मित्र मला प्रश्न करीत आहे. त्याचा प्रश्न निरुत्तर करणारा आहे हे मला पटत होते. तरी पण त्यामुळे माझी लिहिण्याची हीस कांही कमी झाली नाही. त्याने तोच प्रश्न पुनः पुनः विचारणे सोडले नाही, व मी आपले लिहिणे सोडले नाही.

“या शारङ्गधरासारखा !”

पुढे शिक्षण संपवून बाहेर पडल्यावर माझ्या सुदैवाने मला चांगली नोकरी लागली. माझ्या मित्राला मात्र नोकरीची अधिक जरूर असूनही लवकर नोकरी लागेना, एके दिवशी मी कामावरून घरी परत आलों तेव्हा तो माझीच वाट पाहात असलेला दिसला. मला पाहिल्याबरोबर तो म्हणाला,

“केव्हा एकदा क्रान्ति होते असं मला झालं आहे. क्रान्ति झाली म्हणजे या मस्तवाल लोकांची...”

“अरे बाबा, काय झालं ? काय मस्ती केली मी ?” मी घाबरून विचारले.

“तुला नाही रे म्हणत. तो आपला सुधाकर. आय. सी. एस्. झालेला. त्याच्याकडे गेलों होतो. म्हटलं जुन्या मंत्रीला स्मरून मला कुठे तरी लावून देईल !”

“मग काय झालं ?”

“तेच तर सांगतों आहे. मी सकाळी त्याच्याकडे गेलों तेव्हा चपराशाने सांगितले की साहेब अजून उठले नाहीत. आदल्या रात्री खूप काम केले म्हणे त्यांनी. काम संस्कृत भाषेतले होते की मराठी भाषेतले देव जाणे ! मी तासभर त्याच्या दिवाणखान्यात तिष्ठत होतो. शेवटी एकदाची स्वारी प्रकट झाली. त्यांनी माझ्याकडे पाहिले न पाहिलेसे करीत नमस्कार केला व एका लठ्ठ कोचांत अंग लोटून दिले. आता तरी ते बोलतील या आशेने मी त्यांच्याकडे पाहिले, तेव्हा आपल्या सुन्दर चेहऱ्याचे दर्शन सवंग होऊ नये म्हणून त्यांनी त्यासमोर एक वर्तमानपत्र धरले. त्यांच्या चेहऱ्याचे दर्शन दुरावले तर दुरावो पण त्यांची कृपावाणी तरी या पामराला पारखी होणार नाही अशी आशा धुगधुगत होती. पण तीही सफल होण्याचे चिन्ह दिसेना. त्यांची वाणी मुखावाटे बाहेर पडली पण ती आमच्यासाठी नव्हती. “मला कांही एंगेजमेंट्स अहोत का ग आज ?” म्हणून त्यांनी “आंत” विचारले. (हा प्रश्न आंत असतांनाच त्यांना कां विचारतां आला नाही असा मला प्रश्न पडला.) आंतून गोड आवाजांत उत्तर आले. “तुमची डायरी पाहून सांगतें हं.” साहेबांची पत्नी डायरीच्या कोऱ्या पानांवरच्या नसलेल्या एंगेजमेंट्स घडाघडा वाचण्याइतकी पढवून तयार केलेली नव्हती असें दिसतें. थोड्या वेळाने उत्तर आले “आज शिक्षणमंत्र्याकडे जायचं आहे. ते तुम्हाला...” “अरे हो !” साहेबांना आठवण झाली. त्यांच्या दृष्टीने डायरी पाहिल्याशिवाय मुलाखत लक्षांत राहण्याइतके शिक्षणमंत्री मोठे नव्हते ! साहेबांनी पुनः वर्तमानपत्रांत तोंड खुपसले. तब्वल अर्घ्या तासाने त्यांना आपल्या खोलींत दुसरा कुणी तरी मनुष्यप्राणी आहे याची आठवण झाली व ते म्हणाले “कसं काय ?”

“मी शारङ्गधर तुमच्या वर्गातच होतों...”

“हें माहीत आहे मला, आठवतंय मला. सर्व कुशल आहेना ?”

“ नाही. ” मी स्पष्टपणे म्हणालों.

“ कां काय धाड झाली तुम्हाला ? ” म्हणून तरी हें विचारतील असें मला वाटलें. पण त्यांना माझे उत्तर ऐकूच गेलें नाही असें दिसलें. अगदी बेफिकीरपणे त्यांनी वर्तमानपत्रांत पुनः तोंड खुपसलें व ते म्हणाले, “ आता मला जरा घाई आहे. शिक्षणमंत्र्यांना भेटायचं आहे. पुनः केव्हा तरी भेटूं. तो दिवाणखान्यांत आल्यापासून २०, २५ मिनिटं सहज निघून गेलीं असतील. एवढ्या वेळांत त्याला माझ्याशीं बोलणं सहज शक्य होतं. पण एवढ्या सहजासहजीं बोलतील तर साहेब कसले ! मी सन्नापलों व तडक उठून तुझ्याकडे आलों. आता फिरून त्या सुधाकराच्या दारांत पाऊल ठेवणार नाही ! आय्. सी. एस्. झाला म्हणून कांही स्वर्गाला शिड्या लावल्या नाहीत, व मी बेकार असलों म्हणून कांही वाटेवर पडलेलों नाही. एक दिवस असाही उगवेल म्हणावं की या शारङ्गधराचे तुला पाय घरावे लागतील. अन् तू पाय घरायला येशील तेव्हा आजचा प्रसंग आठवून मी तुला झटक्यानं दूर लोटिन. या लोकशाहींत मी एखाद्या वेळीं फ्रंतप्रधान देखील होईन. पण तूं काय बोलून चालून सरकारी नोकर ! तूं असा कितीसा मोठा होणार आहेस. सरड्याची धाव कुम्पणापर्यंत. तुझ्यासारखे छप्पन्न आय्. सी. एस्. पडलेले आहेत. पण या शारङ्गधरासारखा...”

मी

माझ्या मित्राचें वक्तृत्व आणखी बराच वेळ सुरू होतें. शारङ्गधरांत असामान्य असें कांहीच नव्हतें. तरीपण “ या शारङ्गधरासारखा...” असे शब्द त्याच्या तोंडीं येऊं शकले. माझे लिखाण सामान्य असल्यामुळे मी लिहिणेंच सोडून द्यावें असा उपदेश

करणारा शारङ्गधर, “ कॉलेजमित्राने आपला सन्मान केला नाही हें साहजिकच आहे, “ तो कुठे व आपण कुठे ! ” असा विचार करूं शकला नाही. त्याचा स्वाभिमान डिवचला गेला. शेवटीं माझ्या दृष्टीने “ मी ”चें मूल्य अनन्य आहे. जगांतल्या दुसऱ्या व्यक्तीचें महत्त्व त्यांच्या गुणावर अवलंबून आहे पण “ मी ”चें महत्त्व माझ्या गुणावर अवलंबून नाही. माझ्यांत कोणताहि नांव घेण्यासारखा गुण नसला तरी मला स्वतःबद्दल अभिमान वाटेल, दुसऱ्याने अपमान केला तर खपणार नाही. सामान्य लेखकाने लिहूंच नये, त्याचें लिखाण चार दिवसाने कुठे तरी कोपऱ्यांत धूळ खात राहणार आहे, असें म्हणणाऱ्याच्या मनांत आपण इतके सामान्य आहोंत की उद्या आपलें बरें-वाईट झालें तर महासागरांत आगपेटीची काडी फेकल्यामुळे जितपत खळबळ उडते तितकी देखील या संसारसागरांत उडणार नाही, तेव्हा आपण जगणेंच सोडून द्यावें असा विचार कधी येत नाही.

पण असें आहे म्हणूनच हें जग चाललें आहे. असामान्यतेचा जगाने कितीहि बडबदार माजवला तरी असामान्यांच्यावाचून जगाचें कांही अडत नाही. आईन्स्टाईनसारखा असामान्य प्रतिभेचा वैज्ञानिक नसला तर सापेक्षतेसारखा क्रान्तिकारक सिद्धान्त शोधला जाऊं शकणार नाही. कालिदासासारखा असामान्य कवि नसला तर मेघदूतासारखें अप्रतिम काव्य निर्माण होऊं शकणार नाही. पण सापेक्षता व मेघदूत यांच्याशिवाय जग चालू शकतें. सामान्य बुद्धीचे लोक सापेक्षता शोधून काढू शकले नाहीत तरी पेरणी केव्हा करावी, शेताला पाणी केव्हा व किती घालावें, हें शोधून काढू शकतात. कोणत्याहि समाजांतले सामान्य कवि मेघदूत लिहू शकले नाहीत तर प्रफुल्ल मनाला खुलवणारी व श्रान्त मनाला रिझवणारी लोकगीतें लिहू शकतात. आईन्स्टाईन व कालिदास नसते तरी जग चाललेंच असतें. तें आजच्या जगापेक्षा कमी सुखी राहिलें असतें असेंही म्हणतां येत नाही. मानवी सुख परिस्थितीच्या इतक्या विविध व गुन्तागुन्तीच्या स्वरसङ्गतींतून निर्माण होतें की त्यांतला एखादा सूर नसता तर काय झालें असतें हें सांगणें कठिण आहे.

पण तुमच्याआमच्यासारखे सामान्य लोक नसले तर मात्र जग चालूच शकणार नाही हें स्पष्ट आहे. एखादा पहेलवान बैलाची चारहि खुरें धरून त्याला उचलू शकत असेल, पण त्याचें हें सामर्थ्य व्यवहारांत उपयोगी पडत नाही. प्रवास करतांना सामान किती बरोबर घ्यावें हें सर्वसाधारण हमालाची शक्ति लक्षांत घेऊनच आपण ठरवतो. पहेलवानाची शक्ति विचारांत घेऊन ठरवीत नाही. पिशवी केवढी मोठी करावी हें सर्वसामान्य माणसाला ती उचलतां येईल की नाही यावरूनच ठरवले जाते. पहेलवान बैल उचलतो ही गोष्ट इथे अप्रस्तुत आहे. व्यवहारांत प्रत्यक्ष उपयोगांत येणारी जी शक्ति आहे ती सामान्यांचीच शक्ति असते. असामान्यांच्या शक्तीचा सर्कशीत चार घटका प्रदर्शन करून करमणूक करण्यापलीकडे कांही उपयोग नाही.

म्हणूनच कोणत्याहि देशाचें श्रेष्ठत्व त्या देशांतल्याच असामान्य व्यक्तींच्या श्रेष्ठत्वावरून ठरत नाही. देशांत चार कोट्याधीश असले तरी त्यांवरून देश संपन्न आहे असें कुणी समजत नाही. सर्वसामान्य नागरिकांच्या राहणीचें मान काय आहे यावरूनच देशाची आर्थिक स्थिति अजमावली जाते. नेपोलियन व हॅनिबलसारखे लोकोत्तर सेनानी प्रतिकूल परिस्थितींत, निकृष्ट शस्त्रांच्या व लहान सैन्याच्या साहाय्याने देखील प्रभावी शस्त्रांनी सज्ज व संख्येने अधिक असलेल्या शत्रूवर मात करू शकतात. पण शेवटीं कोणता देश विजयी होईल हें या लोकोत्तर सेनानींवर अवलंबून राहात नाही. ज्या देशांत नेपोलियनसारखा सेनानी नाही, पण ज्यांचा सामान्य सैनिक शत्रूच्या सैनिकांपेक्षा काकणभर अधिक शूर, शिस्तबाज व प्रभावी शस्त्रांनी सज्ज आहे त्याच देशाचा अखेर विजय होतो. आस्टरलिट्झच्या रणांगणावर अनेक देशांच्या एकत्रित व सुसज्ज सैन्याचा धुव्वा उडवून नेपोलियन सैनिक इतिहासांत अजरामर झाला, तरी शेवटीं त्याला बंदीवासांत मरावें लागलें. हॅनिबलने केनीच्या लढाईत रोमच्या सर्व सैन्याचा फडशा उडवला तरी शेवटीं पराभूत व परागंदा होऊन त्याला आत्महत्या करावी लागली. नेपोलियन व हॅनिबल यांची असामान्यता स्वतःच्या देशाच्या सामान्य पातळींत प्रतिस्पर्ध्यांच्या

तुलनेने जी कमतरता होती तिची भरपाई करू शकली नाही. इंग्लंडची राज्यव्यवस्था व सैन्यव्यवस्था सर्वसाधारणपणें फ्रान्सच्या राज्य व सैन्यव्यवस्थेपेक्षा सरस होती. रोमहि याचप्रकारें हॅनिबलच्या कार्येजपेक्षा सरस होते. नेपोलियन व हॅनिबल यांची असामान्यता इंग्लंड व रोम या देशांतल्या सामान्यांच्या श्रेष्ठतेपुढे निष्प्रभ ठरली.

काजवे आणि अंधार

जिथे नेपोलियनसारखे थोर पुरुष जन्माला येतात असे देश देखील त्यांच्या तोलाच्या पुरुषांना जन्म न देणाऱ्या इंग्लंडसारख्या देशाइतके वैभवशाली होऊ शकत नाहीत असें मानवी इतिहासांत अनेक वेळा घडून येतें. याचें एक कारण हें आहे की ज्या देशाची सामान्य पातळीच उच्च आहे तिथे थोर पुरुषांना फारसा वाव नसतो. ज्या चमूमध्ये सर्वच खेळाडू चांगले आहेत तिच्यांतील कोणत्याच एका खेळाडूचा खेळ सर्वांत उठून दिसत नाही. प्रत्येकाला दुसऱ्याची सोय पाहूनच खेळावें लागतें. पण जिथे बहुतेक अलबते-गलबतेच आहेत व एखादाच पट्टीचा खेळणारा आहे तेथे तो आपलें सर्वांगीण वर्चस्व प्रस्थापित करून आपलें सर्वच कौशल्य कसाला लावू शकतो. थोर पुरुषांचेहि असेच आहे. त्यांचें थोरत्व प्रस्थापित व्हायला त्यांच्या अंगी असामान्य गुण असावे लागतात, त्याचप्रमाणे त्यांच्या भोवतालचे लोक

क्षुद्र असणे आवश्यक असते. असें असले म्हणजेच त्यांची सत्ता अनिर्बंध होऊन ते आपले गुण पूर्णपणे प्रकट करू शकतात. काजव्यांचा प्रकाश चमकायला भोवताली अंधार असणे आवश्यक असते. थोरांचे थोरत्व याप्रमाणे सामान्यांच्या हीनत्वावर अवलंबून असल्यामुळे ते सर्वथा स्पृहणीय आहे असें म्हणतां येत नाही. थोरांच्या थोरत्वापेक्षा सामान्यांच्या महतीची देशाच्या प्रगतीच्या दृष्टीने जास्त आवश्यक आहे.

सामान्यांची महती नीतीच्या क्षेत्रांत तर विशेषच आहे. हरिश्चन्द्राने स्वप्नांत दिलेले वचन पाळण्यासाठी राज्याचे दान केले व अतोनात छळ सोसला व दक्षिणेतल्या एका राजाने गायीची हत्या केल्याबद्दल प्रत्यक्ष आपल्या मुलाला रथाच्या चाकाखाली चिरडून टाकण्याची शिक्षा दिली ही वचननिष्ठा व न्यायनिष्ठा यांची असामान्य उदाहरणे आहेत. असली असामान्य नीतिमत्ता पहिलेवर्षाच्या असामान्य शक्तीसारखीच असते. प्रदर्शन हाच तिचा मुख्य उपयोग. वरील असामान्य आचरण नाटकांत मंगल प्रसंग म्हणून वापरण्यासाठी फार योग्य असले तरी समाजांत सुव्यवस्था स्थापित करण्यासाठी त्याची कांहीहि आवश्यकता नाही. राजाने स्वप्नांत दिलेले वचन न पाळले तर कांहीहि बिघडत नाही, जागेपणी व अधिकृत रीत्या दिलेली वचने त्याने पाळली म्हणजे झाले. न्यायाधीश गायीच्या हत्येबद्दल पोटाच्या गोळ्याला रथाखाली चिरडण्याइतका न्यायनिष्ठुर नसला तरी चालेल. त्याने लाचलुचपत न घेता, खटल्याचा मनःपूर्वक अभ्यास करून आपला निर्णय दिला की पुरे आहे.

सर्वस्वावर पाणी सोडून परोपकाराचे व्रत घेणारे पाच-दहा धर्मात्मे समाजांत नसले तरी चालेल. ज्या कामाबद्दल वेतन मिळते ते काम चोख बजावण्याइतके बहुसंख्य नागरिक कर्तव्यदक्ष असले म्हणजे पुष्कळ आहे. कारण समाजातील सुख व समृद्धि चारदोन हरिश्चन्द्र व चारदोन धर्मात्मे यांच्यावर अवलंबून नाही. समाजांतले बहुसंख्य लोक पोटासाठी काम करणारेच असणार. या लोकांनी आपले काम चोख बजावले तर समाजाचा जितका फायदा होईल तितका चारदोन लोकांनी केलेल्या परोपकाराने कधीच होणे शक्य नाही.

गुलाब आणि कोबी

नीतीप्रमाणेच प्रेमाचीहि गोष्ट आहे. अद्भुतरम्य व असामान्य प्रेम हें वास्तव जीवनापेक्षा कथाकादंबऱ्यांतच अधिक शोभते. सिडने कार्टनने आपल्या प्रेयसीच्या नवऱ्याला वाचवण्यासाठी आपल्या प्राणांचे मोल दिले. रुपेरी पडद्यावर हें दृश्य पाहतांना प्रेक्षकांचे अंतःकरण आदर, विस्मय व विषण्णता या भावनांनी खळबळून जाते. पण कौटुंबिक जीवन सुखी होण्यासाठी सिडने कार्टनच्या प्रेमासारख्या प्रेमाची काय आवश्यकता आहे? बहुसंख्य स्त्रियांना, आपण "नाही" म्हटले असते तर आपल्या नवऱ्याने दुसऱ्या कुणाशी तरी लग्न केले असते हें माहित असते. पण या विचाराने त्या कष्टी होत नाहीत. झिडकारलेल्या प्रेमिकाने जन्मभर आपल्याचसाठी झुरत रहावे अशी अपेक्षा सर्वसाधारणपणे कुणी करीत नाही. एकदा लग्न झाल्यावर नवऱ्याने आपल्या सुखदुःखाकडे लक्ष दिले व वैवाहिक निष्ठा पाळल्या तर बहुतेक स्त्रियांचे कौटुंबिक जीवन होऊ शकते. जे प्रेम व्यक्ति सहज करू शकते तेच जीवनांत सुख निर्माण करण्यास पुरेसे आहे. प्रिय व्यक्तीला वाचवण्यासाठी प्राण देण्याची आवश्यकता क्वचितच उद्भवते. अशा क्वचित् उद्भवणाऱ्या प्रसंगाच्या कसोटीला उतरणारे गुण सामान्य लोकांच्या अंगी नसले तरी रोज उद्भवणाऱ्या प्रसंगां योग्य वर्तन करण्याची पात्रता त्यांच्यांत असते. अशी पात्रता असणे

असामान्यतेपेक्षा शतपटीने अधिक महत्त्वाचे आहे. आपल्या सहचरीचे मुख सुखाने व समाधानाने नेहमी उजळलेले असावे म्हणून नवरा तिच्या हौशी पुरवण्यास तयार असला तर गृहशांतीचे निर्वाण त्याला मिळेल; मग तो तिच्यापुढे प्राणांच्या पंचारती ओवाळायला तयार नसला तर कांही विघडत नाही. जी नवऱ्याच्या लहानमोठ्या सुखसोयीकडे लक्ष पुरवते, त्याची स्तुति जिला उत्सुकतेने ऐकावीशी वाटते व निंदा असह्य होते, ती स्त्री त्याचे प्रेम संपादन करू शकते, मग तो मेल्यावर ती त्याच्या बरोबर सहगमन करायला तयार नसली तरी त्याला कांही वैषम्य वाटत नाही.

प्रेमाच्या क्षेत्रांत काय किंवा नीतीच्या क्षेत्रांत काय, असामान्य हे सोन्यासारखे आहे. उलट सामान्य हे लोखंडासारखे आहे. लोखंडाला सोन्याची सर येत नाही. "न लाभ महिहेमभूपतिस जोडिल्या आयसे" असे मोरोपंत म्हणतात. पण लोखंड जास्त उपयुक्त आहेत की सोने? सोन्याची अवजारे होऊ शकत नाहीत; फक्त दागिने होऊ शकतात. शांच्या एका नाटकांतल्या विवाहित नायकाची प्रेयसी त्याला म्हणते, "तू आपल्या बायाकोला सोडून दे व माझ्याशी लग्न कर. त्या कोबीला सोडून या गुलाबाचा स्वीकार कर. (Heaven is offering you a rose and you cling to your cabbage!) कोबीचे फूल गुलाबाच्या फुलाइतके सुन्दर दिसत नाही हे खरे. पण नुसत्या शोभेशिवाय गुलाबाचे प्रयोजन फार थोडे आहे. उलट कोबीचे फूल हे वेदांनी ब्रह्मस्वरूप मानलेले अन्न व विज्ञानाने आवश्यक मानलेले जीवनसत्त्व आहे. कोबीच्या फुलावर जसे कुणाला काव्य करावेसे वाटणार नाही, तसेच गुलाबाच्या फुलावर कुणाला जगतां येणार नाही हेहि लक्षांत ठेवले पाहिजे. रोजच्या व्यवहारांत आवश्यक असणारे प्रेम कोबीसारखे गद्य वाटते. पण म्हणून कोबीच्या फुलाचे जीवनांतले महत्त्व गुलाबाला कधीच हिरावून घेतां येणार नाही.

शेंदूर आणि वर्तमानपत्रे

गुलाबाचे सौंदर्य कोबीपेक्षा वेगळ्याच जातीचे आहे व कदाचित् गुलाबापेक्षा सुंदर फूल दुसरे सापड-

णारहि नाही. पण व्यक्तीची श्रेष्ठता पुष्कळ वेळा अशी निविवाद निरपेक्ष नसते. सोम्याशी तुलना केली तर सोमाजीपंत श्रेष्ठ ठरतील, पण राजाधिराज सोमदेवाशी तुलना केली तर सोमाजीपंत सोम्यासारखे क्षुद्र वाटू लागतील. माझ्या मित्राला आय्. सी. एस्. चा मोठेपणा खटकला. पण त्याच आय्. सी. एस्. च्या सासऱ्याला जावई आपल्या तोलाचा नाही म्हणून वैषम्य वाटत होते, कारण तो कुठल्या तरी खालसा झालेल्या लहानशा संस्थानचा भूतपूर्व कां होईना पण राजा होता. या राजाची एका राजप्रमुखाशी ओळख होती. हा राजप्रमुख त्याला राजा म्हणायलाच तयार नव्हता. जहागीरदार म्हणूनच तो त्याचा उल्लेख करी. श्रेष्ठकनिष्ठतेच्या या पायऱ्या अगदी सम्राटपर्यंत नेऊन भिडवल्या तरी निरपेक्ष श्रेष्ठतेचे दर्शन होत नाही. जगांतला सगळ्यांत मोठा सम्राट घेतला तरी तो पूर्वी इतिहासांत गाजलेल्या एखाद्या अधिक बलाढ्य सम्राटाचा हेवा करतो असे आढळून येते. जगांतले राजे स्वतःला सीझर म्हणून घेण्यांत भूषण मानीत. झार, केसरे हिन्दू वगैरे पदव्या सीझरच्या नांवावरूनच निघाल्या आहेत. पण राजांचा कण्ठमणि असा हा सीझर विश्वविजयी अलेक्झांडरच्या सामर्थ्याचा हेवा करीत असे. बरे अलेक्झांडरची श्रेष्ठता तरी निरपेक्ष होती काय? नाही. तो हरक्युलस नांवाच्या ग्रीक पुराणांतील एका बलशाली वीराचा हेवा करीत असे. म्हणजे शेवटी निरपेक्ष श्रेष्ठता दन्तकथा व पुराणां यांतच शोधावी लागते.

श्रेष्ठता ही अशी सापेक्ष आहे. श्रेष्ठाशी तुलना करून आपण क्षुद्र आहोत म्हणून कुणालाहि दुःख मानतां येईल. त्याचप्रमाणे कनिष्ठाशी तुलना करून आपण श्रेष्ठ आहोत म्हणून तोराहि मिरवतां येईल. म्हणूनच आपत्तीच्या वेळी आपल्यापेक्षा अधिक दुर्दैवी जीवांच्या परिस्थितीचा विचार करावा व उत्कर्षाच्या वेळी आपल्यापेक्षा अधिक भाग्यशाली असलेल्या महाभागांचा विचार करावा म्हणजे दारुण निराशा व वृथा गर्व हे दोन्ही समन्ध आपल्याला पछाडणार नाहीत, असा सुज्ञांचा उपदेश आहे. आपआपल्या स्थानीं, सर्वच श्रेष्ठ आहेत. सिंह जसा आपल्या गुहेचा स्वामी

तसा उंदीरहि आपल्या बिळाचा स्वामीच आहे. मला सिहाच्या गुहेवर स्वामित्व मिळवतां येत नाही म्हणून उंदीर कष्टी झाला तर सिहालाहि, मला नरसिहाच्या प्रासादांत राहतां येत नाही म्हणून दुःखी होतां येईल.

खरीखुरी श्रेष्ठता ही देखील सापेक्ष आहे. पण पुष्कळ वेळा असामान्यांची श्रेष्ठता मुळांतच मानीव असते. एकाच कापडाचा एक तुकडा भांडी पुसण्यासाठी वापरण्यांत येईल तर दुसरा तुकडा ध्वज बनवण्यासाठी वापरण्यांत येईल. भांडी पुसण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या फटकुराला कुणी वन्दन करणार नाही, तें खाली पडलें असलें तर खुशाल तुडवूनहि लोक पुढे जातील. पण ध्वज म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या तुकड्याला-राजाधिराजांची व त्यांच्या चतुरङ्ग सैन्याची सलामी मिळेल, व तो पायाखाली तुडवला गेला तर शस्त्रांचे खणखणट व युद्धाच्या दुन्दुभि ऐकू येतील. अङ्गभूत गुण अगदी सारखे असतांना एक वंदनीय ठरतो तर दुसरा उपेक्षणीय. कापडाप्रमाणेच व्यक्तीना देखील अङ्गभूत गुण सामान्य असूनहि पुष्कळवेळा मोठेपणा प्राप्त होतो. दगडाला शेंदूर फासला की त्याचा देव होतो त्याचप्रमाणे सर्व वर्तमानपत्रांत सतत सहा महिने कुणाचेहि नांव आलें तर तो थोर होऊन जातो. इतिहासांत गाजलेल्या अनेक थोर पुरुषांचा थोरपणा तपासून पाहिला तर त्यांची थोरवी कुठेच नजरेस येत नाही. लक्षावधि लोक त्यांना थोर मानीत एवढेंच. यापलीकडे सर्वसामान्य व्यक्तींत न आढळणारे कोणते गुण त्यांच्यांत होते असें विचारलें तर उत्तर देणें कठिण होतें. अनेक नद्यांपैकी एखादी नदी पवित्र मानली जाते. ती दुसऱ्या नद्यापेक्षा मोठी किंवा सुंदर असते असें म्हणतां येत नाही. तिच्या पवित्रतेचें रहस्य कशांत असतें हें सांगणें अशक्य आहे.

बुवाबाजी

अंगीं कोणतेंच असामान्य समाजोपयोगी कर्तृत्व नसतांना लोकांना आपल्या भजनीं लावायचें असामान्य कसब कांही लोकांच्या अंगीं असतें, या कसबालाच बुवाबाजी म्हणतात. जाहिरातबाजी करून कसल्याहि

मालाचा उठाव करूं शकणाऱ्या व्यापाऱ्याच्या कसबाच्याच जातीचें हें कसब असतें. थोर म्हणून गाजलेल्या पुष्कळशा पुरुषांचें थोरत्व या प्रकारचें असतें. असल्या थोरपणाने समाजाची अपरिमित हानि होते. सर्वसाधारण माणसाला साधी राहणी ठेवण्यापुरतें मिळवायला कांहीतरी उपयुक्त श्रम करावे लागतात. खाल्लेल्या प्रत्येक घासाबद्दल त्याला मोबदला द्यावा लागतो. पण बुवाबाज, समाजपुरुषाला चिकटलेल्या जळूसारखे त्याला कांहीहि न देतां त्याचें रक्तशोषण करतो व वर समाजाने आपली पूजा करावी अशी अपेक्षा करतो.

बुवाबाजाचे ऐतखाऊ चोचले पुरवण्यांत समाजाचें धन वायां जातें एवढेंच केवळ नव्हे. एवढ्यावरच भागलें असतें तर ती हानि समाजाला झेपण्यासारखी होती. पण जीवनाचीं मूल्येंच विकृत करून बुवाबाज समाजाची जी हानि करतो ती भरून निघणें दुरापास्त असतें. समाजोपयोगी श्रम करणारा सामान्य माणूस तुच्छ, सर्वथैव निरुपयोगी असें जीवन जगणारा बुवा मात्र धन्य, व्यक्तीचें मूल्य ठरवतांना तिच्या कार्याच्या उपयुक्ततेचा विचार हा कोतेपणा, कार्यफल जेवढें अगम्य व अप्राप्य तेवढेंच तें कार्य उदात्त, अशी ही विकृत मूल्यकल्पना आहे. माझ्या ओळखीचे एक गृहस्थ चाळीस वर्षे नोकरी करून निवृत्त झाले. निवृत्त झाल्यावर ते मला म्हणाले, "आतापर्यंत पोटासाठी काम केलें तें पुष्कळ झालें. आता कांहीतरी समाजकार्य केलें पाहिजे." मी त्यांना म्हणालों, "आतापर्यंत तुम्ही जें केलें तें समाजकार्यच होतें. समाजकार्य करणाऱ्या अनेक लोकांच्या कार्याने तुमच्या आजवरच्या कामाच्या शतांशहि समाजहित साधत नाही." अनेक असामान्य पुरुषांचें जीवन समाजविघातक असतें, व इतर पुष्कळ असामान्य पुरुषांच्या कार्याची इष्टता विवाद्य असते. सामान्य व्यक्तीचें जीवन मात्र सर्वथैव उपयुक्त असतें कारण अनुपयुक्त काम केलें तर समाज त्यांना जगूच देणार नाही. या दृष्टीने असामान्यापेक्षा-सामान्य लोक निश्चितपणें श्रेष्ठ ठरतात.